

DIKTÁTOROK ÉS LÁZADÓ CIVILEK

Bozóki András

(egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem)

Bruce Bueno de Mesquita–Alastair Smith: *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics*. New York, Public Affairs, 2011.

Valerie J. Bunce–Sharon L. Wolchik: *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

Erica Chenoweth–Maria J. Stephan: *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York, Columbia University Press, 2011.

William J. Dobson: *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*. New York, Doubleday, 2012.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően, mind a demokráciáról és a tekintélyelvű rendszerekről, mind pedig a demokrácia lerombolásának, illetve újjáépítésének esélyeiről alkotott tudásunk jelentősen bővült. Habár kétségkívül van kapcsolat gazdasági fejlettség és demokrácia között, e viszony nem mindig egyértelmű. A gazdasági növekedés sem minden körülmények között kedvez a demokrácia létrejöttének, különösen akkor nem, ha a javak elosztását az állampolgárok nem tekintik igazságosnak (Marks–Diamond, 1992). Önmagában a demokratikus minimumnak tekintett választások nem garantálják a demokrácia fennmaradását, mert az autoriter vezetők megtanulták, hogy miként lehet demokratikus legitimitációval – félig vagy egészen – tekintélyelvű rendszert működtetni. Az autoriter vezetők többsége a demokrácia fogalmát paravánként használja, a demokrácia szellemétől és gyakorlatától idegen politikai berendezkedés kiépítésére. Átveszik a demokrácia több intézményét, de azokat eredeti rendeltetésüktől eltérő célokra használják. Demokratákként mutatják be önmagukat, csak éppen a liberális demokrácia helyett először többségi demokráciát, majd az emberi jogokat figyelmen kívül hagyó „illiberális demokráciát” működtetnek. Innen pedig már csak egy lépés az autoriter fordulat beteljesítése, a demokrácia elveinek megtagadása. „Patyomkin-demokrációkban” akár még korlátozottan versengő választásokra is sor kerülhet anélkül, hogy a szavazás végső eredménye megváltoztathatná a liberális demokráciától egyre távolabb sodródó rendszer alapvonalait.

Az itt tárgyalt könyvek arra hívják fel a figyelmet, hogy a demokrácia és a diktatúra között az utóbbi időben széles, szürkezőna alakult ki, amelyeket vegyes rendszerekként (*hybrid regimes*) írhatunk le (Levitsky–Way, 2010). E rendszerekben fennálló szűk társadalmi mozgásteret mind az autoriter vezető, mind pedig a demokratikus ellenzék a maga javára igyekszik kihasználni, ezért a politikai küzdelem rendszer-alternatívák harcát jelenti. Nemcsak a különböző országok demokratái képesek hatékonyan tanulni egymástól, hanem a diktátorok is. A nemzetközi politikában gyakran tapasztalt „dominóeffektus” nemcsak pozitív (Meyer, 2009), hanem negatív irányban is működhet. Számos esetben a már kialakult demokratikus intézményrendszer sem nyújt garanciát a diktatórikus vezetők felemelkedése ellen, ha azok rosszhiszeműen kihasználják a rendszer gyengeségeit. Nemcsak a demokrácia fenntartásának és expanziójának, de ellehetetlenítésének is megvannak a maga „legjobb gyakorlatai”: e destruktív gyakorlatok terjedése manapság globális méreteket ölt.

Mindazonáltal a demokrácia elfojtásában érdekelt tekintélyelvű vezetőkkel szemben az ellenállás új formái is megjelentek, s e tiltakozási formák is globalizálódnak. Történeti összehasonlító elemzésben kimutatható, hogy az erőszak nélküli civil ellenállás az esetek többségében jóval hatékonyabb a fegyveres ellenállásnál. A kommunikációs technológiák új formáit a felkelők sokáig a maguk javára tudták fordítani – például tüntetések szervezésekor – de ezeket nemcsak a civil társadalom ellenálló csoportjai, hanem a hatalom képviselői is hatékonyan képesek hasznosítani. Nemcsak a hatalom megtartásának, hanem megdöntésének is megvannak azok a szervezeti és logisztikai technikái, amelyek elsajátítása a résztvevők professzionalizálódását igényli.

A helyi demokratikus erők nyugati támogatásának állami nyomásgyakorlásra épülő politikája önmagában egyre kevésbé elégséges (Carothers, 2004). Nem csoda, hogy az utóbbi időben növekszik a helyi civil szervezetek nemzetközi támogatásának jelentősége, beleértve az ellenállás és mozgósítás különböző technikáira vonatkozó tudás átadását. A demokrácia visszahódítására vonatkozó tudás megszerzése éppúgy tanulási folyamat eredménye, mint a rendszer rutinszerű működtetése.

Az alábbiakban tárgyalt könyvek szerzői arra is figyelmeztetnek, hogy az erős népi elégedetlenség ellenére a diktátor sokáig megőrizheti hatalmát, ha erőforrásait át tudja csoportosítani a reá közvetlenül nem veszélyes szélesebb társadalmi rétegektől a hatalom megőrzése szempontjából kulcsfontosságú kevesekhez. A hatalom megtartásához nélkülözhetetlen kevesek lojalitásának megvásárlásával a diktátor sokak elégedetlenségét tarthatja ellenőrzése alatt, különösen akkor, ha az ellenzék megosztott, vagy a hatalom képviselői képesek az ellenzéki csoportok megosztására.

*

A Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith által írt sikerkönyv (*The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics*) a hatalom megszerzésének és megőrzésének szabályait tartalmazza. A szerzők szerint az autokratikus módszerek nemcsak tekintélyelvű rendszerekben, hanem demokráciákban is használhatók, mert ezek a politika általános, rendszerektől független szabályai. Ráadásul az autokrata vezetők a demokratáknál számos tekintetben sikeresebbek, mert hosszabb ideig tudják megőrizni hatalmukat. A könyv az úgynevezett realista iskola – Machiavellire visszavezethető – tanításait követi, így nem áll távol Vilfredo Pareto, Robert Michels vagy Carl Schmitt nézeteitől. A politikai realizmus abból az alaptételből indul ki, hogy nem engedhetjük meg magunknak, hogy a világot és legfőképp az embereket normatív alapon közelítsük meg, hanem – Max Weber (1962) nyomán – megértő, leíró módon kell értelmeznünk. Ne akarjuk az embereket megváltoztatni, azt értsük meg, hogy miként cselekednek és milyen megfontolások alapján. A megértés igénye persze nem jelent egyetértést. Bueno de Mesquita és Smith vitán felül állónak tekinti, hogy az egyének képesek felismerni saját érdekeiket és akár hatalomban, akár arra aspirálva, akár pedig választóként ezeket az érdekeket követik.

A könyv intellektuális háttérét az önérdekre alapozott individualista tézis, a racionális választás elmélete jelenti. Eszerint a politika világa mindenekelőtt racionális számításokon nyugszik, amelyet „politikai vállalkozók” végeznek el. Mint közismert, ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a politika távolról sem csak a racionalitás világa, hanem érzelmekre, szenvedélyekre, identitásokra és eltérő érdekekre épül, ahol nagy szerepe lehet a véletlennek és a szerencsének is (della Porta–Keating, 2008). Ezeket még a legragyogóbb manipulátor sem képes átlátni. A szerzők tudatosan provokatívan fogalmaznak és az erkölcsi állásfoglalást az olvasókra bízják. A szerzők által képviselt *selectorate* elmélet szerint a társadalom nagy részétől meg kell különböztetni azokat, akiknek elvileg beleszólásuk van a politikai folyamatokba: ez a névleges szelektorok köre, tehát azok, akik bár elmehetnének, mégsem mennek el szavazni. A demokrácia játékszabályait azok használják, akik elmennek szavazni, de a szerzők felhívják arra a figyelmet, hogy a passzívok köre nem kisebb a demokráciában, mint a diktatúrában s erre politikát lehet építeni. Választási kampány idején nemcsak mozgósítani kell – ez csak a feladat egyik része – hanem elérni azt is, hogy a másik tábor potenciális szavazói távol maradjanak a választásoktól. Ettől még maguk a politikai rendszerek különböznek, hiszen a demokráciákban a demokratikus szabályok a választásokon részt nem vevőkre is érvényesek, míg a diktatúrákban még a rendszert támogató szavazókra sem.

A nominális szelektoroktól tehát meg kell különböztetnünk a valódi szelektorokat, akik elmennek választani. A politikai vezető arra törekszik, hogy

adminisztratív és politikai eszközökkel úgy alakítsa a nominális és valódi szelektorok közti eltérést, hogy ezzel a saját híveit hozza előnyös helyzetbe. Előbbi módszerek közé tartozik a választási törvény átírása, a választói körzetek újrarajzolása (*gerrymandering*), míg utóbbiak közé a saját választók motiválása és az ellenfél választóinak demobilizálása. Ha a vezető ezt meg tudja oldani, akkor jön a következő politikai feladat: a valódi szelektorokon belül létrehozni a győztes koalíciót. Demokrációkban ez a választásokon résztvevők egyszerű többségét jelenti. A győztes koalíció elvileg viszonylag kisszámú is lehet, ha a többieket sikerül távol tartani a szavazástól és a választási részvételnek nincs jogilag rögzített minimális küszöbértéke. A szerzők játékelméleti megközelítése szerint győztes koalíción belül két kategória létezik: a nélkülözhetetlenek (*essentials*) és a befolyásosak (*influentials*) csoportja. A nélkülözhetetlenek azok körét jelenti, akik nélkül nem lehetséges a hatalom megszerzése vagy megtartása. A nélkülözhetetlen személyek köre persze cserélődhet. A történelemben számos példát tudunk arra, hogy a hatalom megszerzéséhez másokra van szükség, mint a hatalom megtartásához. Például a Lenin vezette orosz bolsevik párt belső köre tele volt értelmiségiekkel (Troickij, Buharin, Preobrazsenszkij és mások), míg a Sztálin vezette állampárt káderbürokratákkal. A személyek változhatnak, de a politikai hatalom szempontjából nélkülözhetetlenek köre megmarad (Djilas, 1957). Közéjük tartozhatnak pénzemberek, titkosszolgálati, rendőri és katonai vezetők, személyes bizalmasok, gazdasági mogulok és így tovább. E körben nemcsak a pozíció számít, hanem a politikai vezetőhöz való feltétlen lojalitás. A nélkülözhetetlenekhez képest tágabb a befolyásosak köre. Ők azok, akik a győztes koalícióhoz szükséges társadalmi támogatást képesek biztosítani – szakszervezeti és vallási vezetők, etnikai csoportok vezetői.

Bueno de Mesquita és Smith azt tanácsolja a diktátoroknak, hogy a győztes koalíciót tartsák meg olyan kicsinek, amennyire csak lehetséges, mert minél kisebb a hatalmi koalíció, annál kevesebb embert kell ellenőrizni és annál kisebbek a rendszer fenntartásának költségei. A névleges szelektorokat úgy kell alakítani, hogy olyan sokan legyenek, amennyire csak lehetséges, így a helyettesíthető tagokat könnyedén le lehet cserélni. A szerzők szerint érdemes ellenőrizni a bevételek áramlását, mert a vezető számára mindig hasznosabb, ha ő mondhatja meg, hogy ki részesüljön az erőforrásokból, mintha mindenki odaférhet az elosztható javakhoz. A vezető számára hatékony lehet az a megoldás, ha a társadalom többségét elszegényíti, miközben saját támogatóit gazdaggá teszi. A diktátornak ki kell fizetnie kulcstámogatóit, ha meg akarja őrizni lojalitásukat. Nem szabad elfelednie, hogy közeli támogatói inkább szeretnének az ő helyében lenni, mintsem hogy tőle függjenek. A diktátor nagy előnye velük szemben abból fakad, hogy tudja, honnan jön a pénz, míg a többieknek nincs erről tudomásuk. A szerzők szerint a diktátornak egyszerre érdemes jó közoktatást és gyenge felsőoktatást működtetni, hogy sok képzett

szakmunkás szolgálja ki a rezsimet, de egyúttal a felsőoktatás ne termelje ki a rendszer ellenzékét. A túl sok művelt, kritikai gondolkodású ember a diktátorok számára nem kívánatos.

A szegénységben élőknek és az éhezőknek nem marad erejük, hogy a diktátor ellen forduljanak, de a szűkebb koalíció csalódott tagjai veszélyesek lehetnek rá. Ezért a koalíción belül ki kell küszöbölni a disszidencia lehetőségét. A hatalom alsóbb lépcsőfokain elhelyezkedő vezetők dezertálása viszonylag ritka, mert a párttagok és a párthoz közel állók általában korrumpálhatóak és zsarolhatóak. Ha a disszidencia jelenségének megszüntetése nem lehetséges, a disszidenseket el kell szigetelni a koalíció erőközpontjától, de marginalizált pozíciójukban is érdemes bent tartani őket a koalícióban, mert kitaszított „mártírokként” veszélyesek lehetnek.

A könyv nem kelti azt az illúziót, hogy a fenti szabályok csak a diktátorok által irányított, elmaradott országok működését írja le. Bár példáik többségét a szerzők a harmadik világból hozzák, azt is hangsúlyozzák, hogy nem különböző rendszerekről, hanem a politika immanens természetéről írnak. Szerintük tehát az önkényuralmi és a demokratikus államok vezetői lényegében ugyanazokat a szabályokat követik. A demokratikus vezetők is meg akarják szerezni a hatalmat és meg akarják őrizni azt. Ők sem szeretnek idő előtt távozni a vezető pozíciókból. Ahhoz tehát, hogy a demokraták megőrizhessék hatalmukat, innovatívabbnak kell lenniük autoriter kollégáiknál, mert a demokratikus rendszer – lényegénél fogva – nem épülhet az aktív választók teljes háttérbe szorítására.

Ahogy az állampolgárok különbözőek egymástól, ugyanez vezetőikről is elmondható. Nem eleve jók vagy eleve rosszak, hanem opportunisták, esendők, hol a jóra, hol a rosszra kaphatók. Demokrációkban széles konszenzussal kiépített intézmények korlátozzák a vezetők önkényét. Bueno de Mesquita és Smith könyvéből azért közvetett módon az is kiolvasható, hogy általában azok az országok sikeresek, amelyek a lehető legszélesebb képviselőlet biztosító demokrácia és a választási rendszer talaján állnak. Diktatúrákban és vegyes rendszerekben a választási rendszert úgy alakítják, hogy a választópolgárok könnyebben „megvásárolható” része biztosítsa a vezető számára hatalma megtartását. A szabályok gyakori átírása is kedvelt eszköze mindazoknak, akik a jogállamot csak időlegesen használják, de készek megválni tőle, ha érdekeik így kívánják. A jogszabályok „haszonelvű” felhasználásának egyik speciális esete, amikor az újra már nem választható elnök mandátumát meghosszabbítják, vagy esetleg a miniszterelnöki és elnöki pozíció cserélgetésével kiegészítve tartják fenn hatalmukat (mint például Oroszországban, Argentínában és néhány afrikai és latin-amerikai országban). Mindehhez aktívan felhasználható a politikai befolyással való visszaélés révén adódó hatósági, jogalkotói és jogalkalmazói együttműködés. Az ilyen rendszert az államhoz szorosan kötődő korrupció tartja életben.

A *Dictator's Handbook* szokatlan könyv, amelyben az élvezetes stílus sokszor ellentétben áll a valóságban megfigyelt, „bicskanyitogató” tartalommal. Talán épp ez a disszonancia volt a szerzők szándéka: annak bemutatása, hogy a politika eszményei és gyakorlata között sokszor milyen széles árok húzódik. A könyvben a cinizmus határait súroló (vagy átlépő) megjegyzések egész sora provokatívan figyelmeztet a politika diabolikus természetére.

*

A diktátorok elleni harc nem könnyű, de nem is kilátástalan. Ebben megerősítheti az olvasót Valerie Bunce és Sharon Wolchik kitűnő könyve (*Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*), amely számos, eddig nem vizsgált szemponttal gazdagítja a demokratizáció folyamatáról szóló nemzetközi politikatudományi szakirodalmat. Az utóbbi húsz évben kialakult posztkommunista rezsimek egy része demokrácia, másik részük egyértelműen diktatúra, de a köztes tartományban számos vegyes rendszer található. A demokratikus átmenet első szakaszában általában még keverednek a demokratikus és autokratikus rendszer vonásai (erről bővebben lásd O'Donnell–Schmitter, 1986). Mivel az átalakulás sohasem visszafordíthatatlan folyamat, így előfordulhat, hogy a korábban demokráciáknak tekintett országok visszacsúsznak a versengő önkényuralmi (*competitive authoritarian*) rendszer szintjére, vagy a teljesen autokratikus rendszerbe (vö. Linz, 1978). Bunce és Wolchik ezekre a *mixed regime* kifejezést használja a szakirodalomban korábban elterjedt *hybrid regime* fogalmával szemben, ám a lényeg ugyanaz. A szerzők több ország példáján, konkrét események vizsgálatán keresztül azt vizsgálják, miként lehet megszabadulni a posztkommunista vegyes rendszerekben hatalomra kerülő diktatórikus vezetőktől. Olyanoktól, akik hatalmon maradásuk esetén a rendszert még inkább autokratikus irányba vezethették volna (Meciar, Milosevic, Kucsma és mások).

A szerzők az országos választások pillanatát olyan lehetőségnek tekintik, amelyek révén a negatív tendenciák megállíthatók, sőt sok esetben visszafordíthatók. Szemben a szakirodalomban használt „választásos forradalom” (*electoral revolution*) kategóriájával – amely teljes szakítást ígér az előző korszakkal, de ígéretét ritkán teljesíti be – a szerzők a „demokratizáló választások” (*democratizing elections*) fogalmát vezetik be. Úgy vélik, a forradalom és a választások fogalmának összekapcsolása tévútra visz, mert egyrészt normatív tartalmat kölcsönöz a folyamatnak, másrészt az esetek többségében valódi forradalomról nincs is szó. Bizonyos választások valódi mérföldkövet jelenthetnek egy ország átalakulásában (*breakthrough elections*), de ezek – szemben a résztvevők akkori elvárásaival – utólag már semmiképp sem nevezhetők forradalomnak.

A demokratizáló választások más választási előzmények nélkül, egyetlen lépésben is sikeresek lehetnek, ezt példázza Szlovákia (1998) és Horvátország

(2000) esete. Szlovákiában a nemzetközi közösség is komoly szerepet játszott az akkor már négy éve folyamatosan hatalmon lévő Vladimir Meciar miniszterelnök eltávolításában (Bunce–Wolchik, 2010). Hiába lett Meciar pártja a legerősebb, mert az összes többi demokratikus erő összefogott ellene, és e széles politikai koalíció révén juthatott a hatalomba Mikulás Dzurinda, aki 1998 és 2006 között Szlovákia EU-csatlakozását véghezvitte, és aki mindeközül az ország történetének legsikeresebb kormányfője volt. Horvátország esete annyiban kivételnek számít, hogy az „államalapító” nacionalista vezető, Franjo Tudjmant nem kellett eltávolítani hivatalából, mert 1999-ben még elnökként halt meg. De az is előfordul, hogy a demokratizáló választások a röviddel korábban elcsalt választások ellen kirobbanó népi tiltakozás következményei. Olyan megismételt választások, amelyek „helyrehozzák” az előző választás kudarcát. Ilyen volt a „narancsos forradalom Ukrajnában, 2004-ben (Nodia, 2005; Aslund–McFaul, 2006).

A paradigmátikus fordulat azonban Jugoszláviában következett be az ezredforduló évében. Mint Bunce és Wolchik érdekfeszítően bemutatja, ebben az országban az ellenzék sokáig reménytelennek tűnő küzdelmet folytatott Slobodan Milosevic elnök eltávolításáért. Milosevic opportunista módon ötvözte a szocialista és nacionalista ideológiát, így éveken át sikerrel le tudta szerezni nacionalista ellenzékét, önmagát „kisebb rosszként” feltüntetve (Brankovic, 1995). A boszniai szerbek háborúját „Nagy-Szerbia” nacionalista ígéretével támogatta, majd az 1995-ös daytoni megállapodás idején ugyanő már pragmatikus „béketeremtőként” szerepelt. A Clinton-adminisztráció kénytelen volt őt tárgyaló partnerként elfogadni, ha békét akart a Balkánon. Milosevic – aktuális politikai érdekei szerint – először a háború megnyerésének garanciájaként, majd a tartós béke biztosítékeként láttatta magát a választók előtt (Thomas, 1999). Hasonló sikerrel tudta átmenetileg kihasználni a forrongó Koszovó helyzetét politikája szerbiai támogatottságának növelésére. Sem az ország vérszenen romló gazdasági helyzete, sem a nemzetközi gazdasági szankciók, sem pedig a NATO 1999-es légitámadásai nem tudták megrendíteni hatalmát. A demokratikus ellenzék megosztott volt, ereje elsősorban a fővárosra korlátozódott. Milosevic ügyesen egyensúlyozott radikális nacionalista és demokratikus ellenzéke között, még azt is elfogadva, hogy a főváros, Belgrád demokrata ellenzéki politikus (Zoran Djindjic) irányítása alá került, mert a választások manipulációjával el tudta érni, hogy a vidéki választók többsége rá szavazzon. Habár ő maga hajlamai szerint diktátor volt, rendszere mégis inkább volt vegyes rezsim, mint klasszikus diktatúra, mert tartalmazta a versengés, a választás, a szólásszabadság és a többpártrendszer elemeit.

Az ellenzéki megosztottság miatt sikertelen maradt a Milosevic elleni *Zajedno* (Együtt) mozgalom 1996–97-ben. Ezt a megosztottságot tudta később kiküszöbölni a nagyrészt fiatalok által elindított *Otpor* (Ellenállás) nevű új mozgalom, amely 2000-ben végül demokratikus áttörést ért el. Felhasználva

Bueno de Mesquita és Smith kategóriáit, elmondhatjuk, hogy Milosevic csökkenő társadalmi bázisát az ellenzék sokáig azért nem tudta a maga javára fordítani, mert a diktátor nagy súlyt helyezett a hozzá közel álló nélkülözhetetlenek pozíciójának megerősítésére. Érdekes fejlemény volt Jugoszláviában, hogy Milosevic egyre nagyobb önbizalommal viszonyult a választásokhoz, mert „demokratikus legitimitása” megerősítésének lehetőségét látta bennük. Az utóbbi tizenöt évben egyébként is megdőlt az a mítosz, hogy a diktátorok félnek a választásoktól, hiszen például Milosevic egészen 2000-ig minden választást megnyert, de egyiket sem tiszta eszközökkel. Ugyanez a jelenség Venezuelában is előfordult, amikor Hugo Chávez minden alkalmat megragadott újabb és újabb általa ellenőrzött „választások” és referendumok kiírására, hogy hatalmát tartósítsa (Ellner–Hellinger, 2003).

Milosevic azonban 2000-ben elkövetett néhány alapvető hibát. Rendőrsége egyre brutálisabban lépett fel a tüntetőkkel szemben, ami hozzájárult az ellenzéki egység megerősödéséhez. Lebecsülte az ellenzék mozgósítási képességét, valamint azt a tényt, hogy időközben az *Otpor* kovása lett az ellenzéki együttműködésnek. Nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy az Egyesült Államok politikája megváltozott: az amerikaiak Milosevicben már nem a „béketeremtőt”, hanem a demokrácia akadályát látták. Megnőtt az ellenzék nemzetközi támogatottsága – anyagi, logisztikai és stratégiai értelemben. A 2000 őszi megerősödő összefogás sikere látványos példáját adta annak, hogy autoriter vezetők erőszakmentes úton is eltávolíthatók a hatalomból. Mindez azért volt fontos, mert a jugoszláviai választások sikeréhez vezető módszerek gyorsan ellenzéki *know-how*-vá váltak Grúziában, Ukrajnában és más poszt-kommunista országokban.

Bunce és Wolchik azonban nem csupán a demokratizáló választásokkal foglalkozik, hanem az odavezető úttal és a választások utáni, eltérő fejlődési pályákkal is, különös tekintettel a demokratikus tapasztalatok nemzetközi elterjedésére. A könyv három nagyobb részből áll. Az elméleti bevezetés és a kulcsfogalmak definíciója után összehasonlító esettanulmányokat közöl, elkülönítve egymástól a demokratikus fordulat elérése szempontjából sikeres történeteket (Szlovákia, Horvátország, Jugoszlávia, Ukrajna, Grúzia és Kirgizisztán), a kudarccal végződött esetektől (Azerbajdzsán, Fehéroroszország és Örményország). Az elbukott esetekben az ellenzéki egység ellenére a külső demokratikus támogatás nem tudott elég hatékony lenni, mert az autoriter rezsim jelentős erőforrásokat tudott mozgósítani fennmaradásának biztosítására. Örményországban az amerikai külpolitika nem a demokratizáló választások sikerére, hanem a graduális változásra összpontosította figyelmét, ami gyengítette a demokratikus fordulat sikerének esélyét. Azerbajdzsánban a rezsim el tudta vágni a helyi NGÓ-kat az őket támogatni szándékozó külföldi forrásoktól, míg Fehéroroszországban a demokrácia transznacionális támogatását az orosz vezetés hasonlóan aktív fellépése ellensúlyozni tudta a diktató-

rikus Lukasenka-rezsim fenntartása érdekében. A könyv harmadik részében a szerzők részletes komparatív elemzést nyújtanak az eltérő választási eredményekről, a választási modellekről, a demokratizáló választások nemzetközi hatásáról, a választások utáni különböző rendszerátalakulásokról (*regime trajectories*), és végül a demokrácia amerikai promóciós gyakorlatainak lehetőségéről és korlátairól.

Bunce és Wolchik minden eddiginél nagyobb figyelmet fordít a civil társadalom aktivistáinak, intézményeinek és szervezettségének elemzésére. A könyv legérdekesebb részei közé tartoznak azok a fejtegetések, amelyek a Milosevic elleni politikai mozgalmak sikerével, a tapasztalatok összegzésével, és nemzetközi átadásával foglalkoznak. A szerzők empirikus elemzések sokaságára és a helyi civil vezetőkkel folytatott saját interjúikra hivatkozva azt állítják, hogy Közép-Európában az NGÓ-k, think tankek és mozgalmak döntő szerepet játszottak az ellenállás megszervezésében (erről bővebben lásd Forbrig–Demes, 2007), és ezt a mintát igyekeztek átvenni a posztszovjet diktatúrák és egyes rendszerek demokratikus civil mozgalmai is. Bunce és Wolchik a kutatás éveiben sok időt töltöttek terepmunkával a térségben. Nemcsak hét kerasztal-beszélgetést rendeztek politikusok és kutatók részvételével, hanem több mint 200 egyéni interjút készítettek Azerbajdzsán, Bulgária, Fehéroroszország, Grúzia, Horvátország, Kirgizisztán, Örményország, Szerbia és Ukrajna civil ellenzéki aktivistáival, továbbá a helyi véleményformáló értelmiségiekkel, szakértőkkel és politikusokkal. Ez a könyv a posztkommunista rendszerek problémáival foglalkozó minden más művet felülmúl abban a tekintetben, hogy újdonságnak számító elméleti következtetései széles empirikus kutatási alapra támaszkodnak.

*

Erica Chenoweth and Maria J. Stephan (*Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Action*) meggyőző érveket sorakoztatnak fel arra vonatkozóan, hogy miért képesek az erőszakmentes civil mozgalmak nagyobb hatékonysággal megdönteni a diktatúrákat, mint az erőszakos felkelések. Az Erőszakmentes és Erőszakos Mozgalmak és Eredményük (*Nonviolent and Violent Campaigns and Outcomes – NAVCO*) elnevezésű adatbázisukban a szerzők 323 erőszakos és erőszakmentes ellenállási mozgalmat vizsgáltak, az 1900 és 2006 közötti időszakból. Szerintük az erőszakmentes akciók történetileg kimutathatóan nagyobb sikere abban rejlik, hogy csökkentik a mozgalomhoz való csatlakozás „költségeit” az átlagember számára, és nagyobb eséllyel kínálják a pozitív kimenetel lehetőségét, mint a klasszikus puccsok, erőszakos lázadások és forradalmak. A radikális akciókhoz csatlakozók alapvetően két dolgot szeretnének elérni: saját túlélésüket és a mozgalom sikerét. Egészen szélsőséges helyzetektől eltekintve a résztvevők nem kívánják feláldozni az életüket, ugyanakkor olyan mozgalomhoz akarnak csatlakozni, amely eléri kitűzött célját.

Erre nyújt lehetőséget az erőszakmentes kampány. Ha az emberek kicsinek érzik a részvétel kockázatát, a mozgalom széles társadalmi koalíciót építhet ki a fennálló rendszer ellen. Minél sokszínűbb a mozgalom összetétele, annál szélesebb lesz azok köre, akiket megszólíthat a különböző társadalmi csoportokban. Az ilyen sokszínű koalíció (*diverse coalition*) üzenete könnyebben jut el a véleményirányító személyekhez, csoportokhoz és szervezetekhez, akiket a maga oldalára állíthat. A véleményirányítók kitüntetett szerepét Tocqueville (1955) nyomán többen is felismerték, köztük Charles Tilly, aki a forradalmi helyzet definíciójának egyik elemévé is tette (Tilly, 1978). Az értelmiségiek átállása megsokszorozhatja a mozgalom hatását, és csökkenti annak lehetőségét, hogy a rezsím csírájában elfojtsa vagy elszigetelje a kezdeményezést.

Chenoweth és Stephan könyve módszertanilag azért érdekes, mert a szerzők kombinálják a kvantitatív és kvalitatív elemzési módszereket. Szinte minden esetben arra törekednek, hogy a statisztikai adatok mögé nézzenek, és elemzéseiket mélyebb tudásra alapozzák. Felteszik például azt a kérdést, hogy vajon nem félrevezető-e az erőszakmentes mozgalmak sikeréről beszélni. Vajon nem azért győznek-e az erőszakmentes mozgalmak, mert eleve azokban az országokban indulnak el, ahol a rezsím egyébként is szétesőben van? Ha ez így lenne, az erőszakmentes mozgalmak és a rezsím összeomlása között nem lenne oksági kapcsolat, az ilyen mozgalmak legfeljebb kísérőjelenségei volnának az amúgy is elkerülhetetlenül bekövetkező rendszerváltásnak. És a kérdés fordítva is feltehető: vajon nem azért buknak-e el az erőszakos mozgalmak nagyobb arányban, mert eleve olyan rendszerekben kezdeményezik azokat, ahol az erőszakmentes ellenállásra eleve jóval kisebb a remény?

A tranzitológiai szakirodalom szerint totalitárius rendszerekből nem lehetséges békés átmenet a demokráciába, mert a hatalmon lévők egységesen ellenállnak a rezsímet pluralizáló reform csábításának, nem hajlandók tárgyalni az ellenzékkel és minden utcai ellenállást erőszakkal vernek le (vö. például Diamond–Plattner, 2002). Ilyen esetekben úgy tűnik, hogy a rendszer elleni erőszakos mozgalmaknak nincs alternatívája. Ha viszont a fennálló rezsím „puha diktatúra” – amelyben a vezetés megosztott, a civil társadalomnak nagyobb tér nyílik, a rezsím korábbi hívei egy adott ponton hajlamosak szembefordulni korábbi vezetőikkel és később az erőszakszervezetek lojalitása is megkérdőjeleződhet – ott esély nyílik a békés, tárgyalásos átalakulásra, vagy a tömegdemonstrációkra épülő, erőszak nélküli, „bársonyos” forradalomra. (Az erőszakmentes ellenállás stratégiájára vonatkozóan lásd: Sharp, 1973, 2012 és Schock, 2005). Minderre számos példát láttunk az 1970-es évek Spanyolországától kezdve az 1989-es Lengyelországon, Magyarországon át Csehszlovákiáig. E megközelítés szerint az erőszakmentes mozgalom csak akkor lehet sikeres, ha a korábbi totalitárius rezsím előbb poszt-totalitáriussá vagy autokratikussá válik. Az autoriter rendszerek ugyanis nem ideologikusak, hanem opportunisták és pragmatikusak, így adott pillanatban lehetségessé válnak a

tárgyalások, mert azoknak a rezsim számára nincs elvi akadály (O'Donnell–Schmitter–Whitehead, 1986).

Hasonló determinációt tételez fel a strukturalista elmélet. E szerint társadalmi forradalom akkor lehetséges, ha az állam és a rendszer összefonódik, vagyis az állam nem képes ellensúlyként fellépni, azaz nem kínál törvényekben garantált védelmet a kiszolgáltatott társadalmi csoportoknak az uralkodó elit elnyomásával szemben. Sőt, éppen ellenkezőleg cselekszik: az állam az uralkodó elit közvetlen érdekeinek képviselőjeként lép fel. Ilyen esetekben a tiltakozás egyformán irányul az uralkodó elit és az állam ellen, mert nincs „intézményes kapaszkodó” a tárgyalások megkezdéséhez. A strukturalista megközelítés egy adott ország rendszerváltó mozgalmának sikerét sokszor nemzetközi tényezőktől is függővé teszi (ami helyes megközelítés), ám gyakran hajlik arra, hogy alábecsülje az egyes országok politikai kultúrájának szerepét, valamint a mozgalmi szereplők tetteinek jelentőségét a változás előidézésében. (Az irányzat prominens képviselője Theda Skocpol, 1979, 1991, 1994).

Chenoweth és Stephan szkeptikusan viszonyul a strukturalista és a tranzitológiai elméletek magyarázó erejéhez. A szerzők megkérdőjelezzik, hogy akár a fennálló elnyomó rezsim természete, akár más strukturális tényezők eleve meghatároznák az erőszakmentes kampányok sikerét vagy sikertelenségét. Percepciójuk szerint a forradalmak és lázadások sokszereplős, nyitott végű folyamatok, amelyben a lázadók helyesen megválasztott stratégiai cselekvésének jelentős szerepe lehet az elnyomó rendszer elleni küzdelem sikerében. Elemzésük hasonlít a már említett Charles Tilly érvelésére, aki különbséget tett forradalmi helyzet és forradalmi eredmény között. A forradalmi helyzetet a többféle szuverenitás (*multiple sovereignty*) fogalmával írta le, amelynek elemei a következők: 1. a rezsimmel szembeni kihívók megjelenése, 2. az alternatív követelések jelentős támogatottsága a megcélzott társadalmi csoportokban, 3. a kormány képtelensége a helyzet uralására. A forradalmi helyzet fennállása azonban még nem garantálja a forradalom sikerét. Ez csak akkor következhet be, ha 1. a többféle szuverenitás mellett – amit Lenin „kettős hatalomnak” nevezett – forradalmi koalíció épül ki a rezsimhez tartozó csoportok és a kihívók között, továbbá, ha 2. a forradalmi koalíció a fegyveres testületek meghatározó részét ellenőrzése alá vonja. Szükség van tehát arra, hogy a társadalom és a véleményformáló elit jelentős része a felkelők mellé álljon, valamint a hatalmon lévők soraiban szakadás következzen be a lázadókhöz való viszony tekintetében (Tilly, 1978). Chenoweth és Stephan könyve abban hoz újdonságot, hogy szerintük a lojalitásváltás sokkal nagyobb eséllyel következik be az erőszakmentes mozgalmak, mint az erőszakos felkelések esetében.

Érveik alátámasztására a szerzők négy esettanulmányban olyan erőszakmentes mozgalmakat mutatnak be, amelyeket korábbi erőszakos felkelések kudarca előzött meg. A négy eset közül kettő, az iráni forradalom (1977–79) és a Fülöp-szigeteki Néphatalom Mozgalom (1983–86) sikerre vezetett. Az első

palesztín intifáda (1987–92) részleges sikert hozott, ám a burmai forradalom (1988–90) elbukott. Míg az erőszakos megmozdulásokban való részvétel általában a társadalom szűkebb körére – elsősorban a fiatal férfiakra – korlátozódik, addig az erőszakmentes kampányok a társadalom százezres vagy milliós tömegeit szólíthatják meg. Olyan széles és sokszínű mozgalmi koalíció jöhet létre, amelyet az elnyomó hatalom lényegesen kisebb eséllyel tud csak kordában tartani. Ebben a koalícióban a fiatal férfiak mellett fontos szerepet játszhatnak a diákok, a nők, az értelmiségiek, a szakjogászok, valamint a vallási és szakszervezeti vezetők.

Egy széles társadalmi koalíció nagyobb hatást tud elérni nemzetközi kontextusban is, mert sikeresebben ösztönözheti a nemzetközi szervezeteket az erőszakmentes küzdelem intenzív, külső támogatására. A burmai erőszakmentes ellenállás bukása tisztán igazolja a szerzők téziseit: mivel a lázadók nem törekedtek a rezsimhez hű katonai és értelmiségi csoportok megosztására, nem tudták elválni az autoriter rendszert saját társadalmi, politikai és katonai bázisától. Lojalitásváltás nem következett be, a hatalmi blokk érintetlen maradt, ami megnövelte a mozgalomhoz csatlakozás kockázatát a szimpatizánsok körében. A rezsim elnyomó kapacitása megmaradt, amit nem tudott ellensúlyozni a civil mozgalom (viszonylag gyenge) külföldi támogatottsága. Sem a rezsimmel elégedetlen belső erők, sem a nemzetközi szervezetek nem láttak lehetőséget a hatékony fellépésre, így e tényezők együttes hatása miatt a mozgalom elbukott.

Chenoweth és Stephan elemzése világos, következtései korrektek. A szerzők nem állítják, hogy az erőszakmentes küzdelem minden esetben sikerre vezet. Valójában itt is nehéz harcról van szó, amelynek során a mozgalomban résztvevők számossága és sokszínűsége, a nemzetközi támogatás, valamint a rendszerhű erők lojalitásának átbillenése mellett az ellenállók taktikai repertoárjának diverzitására is szükség van. Ez a könyv fontos hozzájárulás a helyi társadalmi mozgalmak, és az erőszakmentes ellenállás globális szemléletű, nemzetközi összehasonlító elemzéséhez.

*

William J. Dobson könyve, *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*, abban különbözik az eddig tárgyalt munkáktól, hogy nem akadémiai jellegű írás, hanem politikai tényfeltárás, elsősorban zszurnaliszta módszerekkel. A szerző kétévi kutatómunkája alatt több önkényuralmi rezsimbe látogatott el (Kína, Malajzia, Oroszország, Egyiptom és Venezuela) és bemutatta a civil ellenállás jellegzetes szereplőit és momentumait. Dobson a frontvonalból tudósít, bemutatja, hogyan működik a civil kurázsizs az ilyen országok mindennapjaiban, továbbá azt vizsgálja, hogy milyen stratégiai és taktikai újításokra van szükség az egyre kifinomultabbá váló autoriter rendszerek elleni fellépésben. Interjú készített az orosz ellenzék vezetőjével, a felkelők oldalára

átálló egyiptomi katonával, az ellenállást támogató volt Chávez-hívó venezuelai politikussal éppúgy, mint az egyik prominens kínai ellenzékivel, az erőszakmentes civil ellenállás amerikai teoretikusával, és az *Otpor* nevű, egykori szerb ellenzéki mozgalom veteránjával.

Dobson könyvének egyik fő állítása, hogy a rendszerellenzéki csoportok sikerének nincsenek általános szociológiai szabályai, sok múlik azon, hogy az ellenzéki aktorok helyesen értelmezik-e a folyamatokat, képesek-e széles koalíciót felépíteni, majd kellő pillanatban hatékonyan cselekedni. A szerző észleli, hogy az utóbbi évtizedben a demokráciák száma nem bővül tovább, a Samuel Huntington (1991) által a demokratizálás harmadik hullámának nevezett globális változás véget ért. Mindazonáltal bővül azon rendszerek köre, amelyek szeretnék magukat demokráciának láttatni, ám a demokrácia *facade*-ja mögött valójában a diktatórikus gyakorlatok erősödnek meg (Diamond–Plattner, 2001). Az ilyen autoriter rendszerek jövője és az ellenük szervezett erőszakmentes ellenzéki mozgalmak sorsa a bizonytalanság ködébe vész.

Dobson megfigyelése szerint a helyzet ma bizonytalanabb, mint bármikor korábban volt. „Olyan rezsimek, amelyek korábban az összeomlás szélén voltak, mára újra megerősödtek. Erősnek látszó diktatúrák viszont napok alatt összeomlottak. Nem lehet közvetlen összefüggést találni a rezsimek brutalitása, a gazdasági nélkülözés, a társadalom etnikai összetétele, vagy az ország kultúrtörténete és a forradalom kirobbanásának valószínűsége között, történjen az ma, holnap, vagy tíz év múlva. Az számít, hogy ki hogyan számítja ki a lépéseit.” (Dobson, 2011) A szerző olyan eseteket mutat be, amikor a látszólag legreménytelenebb helyzetekben tér nyílik az ellenzéki cselekvés számára.

Az egyik orosz ellenzéki vezért, Boris Nyemcovot idézve Dobson rámutat, hogy a fő különbség a kommunizmus és a putyinizmus között nem a diktatúra és demokrácia eltérése, hiszen egyik esetben sincs szó demokráciáról. Nyemcov szerint „a putyinizmus ügyesebb, mert csak az emberek politikai jogait veszi el, de személyes szabadságukat érintetlenül hagyja. Utazhatsz, emigrálhatsz, ha akarsz, vagy olvashatsz az interneten. Ami viszont tiltott, az a televízió. A televíziót államilag ellenőrzik és korlátozzák, mert az ideológiai és propagandagépezet azt tekinti legfontosabb eszközének. A kommunisták a személyi és politikai szabadságot egyaránt megszüntették. Ezért ők sokkal ügyetlenebbek voltak a putyinizmusnál. [...] Ami most van, az olyan, mint a Szovjetunió, kígyózó sorok és gazdasági deficit nélkül, nyitott határokkal.” A mai orosz antidemokratikus rendszer több lehetőséget ad az ellenzéki szervezkedésre, mint a Szovjetunió tette (Gorbacsov korszakának kivételével), ám egyúttal az állam igyekszik ezeket szigorú ellenőrzése alatt tartani. Megfosztja őket potenciális belső és külső támogatóiktól, legyen szó az NGÓ-k külföldi szponzorairól, vagy akár liberális szellemű orosz oligarchákról. Az állam jelzi az aktivistáknak, hogy megfigyeli őket, ezáltal anélkül tud az elrettentés és elszigetelés eszközehez nyúlni, hogy közvetlenül bebörtönözné őket. Szük-

ség esetén azonban felbérelt bűnözők segítségével fellép ellenük – amint az számos esetben megtörtént – amikor újságírókat, aktivistákat megverték vagy likvidáltak. Látszólag az állam tudta és közreműködése nélkül következett be mindez, de árulkodó, hogy az ilyen leszámoló akciók minden esetben a rendszer fennmaradását szolgálták.

Dobson azon szerzők közé tartozik, akik az erőszak nélküli ellenállást hatékonyabbnak tartják az erőszakos lázadásnál. Utóbbi ugyanis olyan területen kívánja megvívni a harcot, amelyen az állam több erőforrással rendelkezik, tehát amiben az állam jobb. Az erőszakos felkelés csak akkor lehet sikeres, ha az erőszakszervezetek meghatározó része a felkelők oldalára áll. A széles társadalmi támogatottsággal rendelkező katonai puccsok ideje azonban leáldozóban van. Ha a katonai puccs sikeres, a kezdeményezés nem a társadalmi csoportok, hanem a katonai vezetők kezében marad, akik nem feltétlenül érdekeltek a rendszer megváltoztatásában. Olyan stratégia lehet célravezető, amely a társadalomból indul ki, és az elnyomottak céljait valósítja meg. Erre pedig legnagyobb eséllyel az erőszakmentes rendszerváltó mozgalom lehet képes – különösen azokban a félig autokratikus rendszerekben, amelyek demokráciáknak próbálják álcázni magukat. A diktátorok ugyanis csak addig képesek uralkodni, amíg az emberek engedelmessé válnak nekik. Ha ők megvonják bizalmukat a rezsimtől és ennek kollektív, összehangolt, erőszak nélküli módon kifejezést is adnak, a diktátor és rendszere elkerülhetetlenül megbukik.

A szerző osztozik az Arab Tavaszt övező nemzetközi reménykedésben, és meg van győződve arról, hogy nemcsak a struktúrák, de az aktorok is számítanak, azaz vannak a rendszerellenes aktivizmusnak olyan mintái és legjobb gyakorlatai, amelyek globálisan is működőképesek, és így terjesztendőek. De célja nem e gyakorlatok listába vétele, vagy egyfajta „forradalmi katekizmus” megírása volt, hanem első kézből származó információkon alapuló, sztorikban bővelkedő, élvezetes könyv közreadása. Habár a kötet általános optimizmusát érdemes némi kétellyel fogadnunk, a szerző kitűzött célját kétségkívül sikerrel megvalósította.

IRODALOM

- Aslund, Anders–McFaul, Michael (eds.) (2006): *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington, Carnegie Endowment of International Peace.
- Brankovic, Srbobran (1995): *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia 1990–1994*. Belgrade, Sociological Society of Serbia.
- Bunce, Valerie–Wolchik, Sharon (2010): Defining and Domesticating the Electoral Model: A Comparison of Slovakia and Serbia. In: Valerie Bunce, Michael McFaul–Kathryn Stoner-Weiss (eds.): *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge, Cambridge University Press, 134–154.

- Carothers, Thomas (2004): *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace.
- della Porta, Donatella–Keating, Michael (ed.) (2008): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Diamond, Larry–Plattner, Marc F. (eds.) (2001): *The Global Divergence of Democracy*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry–Plattner, Marc F. (eds.) (2002): *Democracy after Communism*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Djilas, Milovan (1957): *The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York, Praeger.
- Dobson, William J. (2011): *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*. New York, Doubleday, 9.
- Ellner, Steve–Hellinger, Daniel (eds.) (2003): *Venezuelan Politics in the Chávez Era: Class, Polarization and Conflict*. Boulder, Lynne Rienner.
- Forbrig, Jörg–Demes, Pavol (2007): *Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*. Bratislava, GMF.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Linz, Juan J. (1978): *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Machiavelli, Niccolo (1988): *The Prince*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marks, Gary–Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset*. Newbury Park, Sage.
- Meyer, Michael (2009): *The Year that Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. New York, Scribner.
- Michels, Robert (1959): *Political Parties: A Sociological Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Society*. New York, Dover.
- Nodia, Ghia (2005): Orange Revolution: Explaining the Unexpected. In: Michael Emerson (ed.): *Democratisation in the European Neighbourhood*. Brussels, Centre for European Policy Studies.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C. (1986): *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C.–Whitehead, Laurence (1986): *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Pareto, Vilfredo (1935): *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. New York, AMS Press.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Budapest, Osiris, Pallas Stúdió, Attraktor.
- Schock, Kurt (2005): *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sharp, Gene (1973): *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle*. Boston, Porter Sargent.
- Sharp, Gene (2012): *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework of Liberation*. New York, New Press.

- Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda (ed.) (1991): *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda (1994): *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Thomas, Robert (1999): *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990s*. London, Hurst & Company.
- Tocqueville, Alexis de (1955): *The Old Regime and the French Revolution*. Garden City, Doubleday.
- Tilly, Charles (1978): *From Mobilization to Revolution*. Reading, Allison-Wesley.
- Weber, Max (1962): *Basic Concepts in Sociology*. Westport, Greenwood Press.